

*Дика Н.М.,
кандидат
педагогічних
наук, доцент кафедри
теорії і методики
української мови та
літератури.
Київського міського
педагогічного
університету ім. Б.Д.
Грінченка*

**Засвоєння синтаксичних та стилістичних норм літературної мови
учнями
загальноосвітніх навчальних закладів**

Основне завдання шкільного курсу української мови полягає у формуванні культури мовлення учнів, тобто в забезпеченні вміння змістовно і грамотно (на всіх виучуваних рівнях – фонетичному, лексичному, словотворчому, граматичному, правописному та стилістичному) обмінюватися думками.

Державна національна програма "Освіта" одним із пріоритетних напрямів перебудови школи вважає "формування мовленнєвої культури в оволодінні рідною (українською мовою)".

Обов'язок учителя-словесника навчити дітей вільно володіти мовою, що функціонує у двох формах – усній і писемній. Підвищення рівня культури усного і писемного мовлення є однією з найактуальніших проблем, що постають перед школою.

Поняття "норма" давно відоме. Однак лише в ХХ столітті одержало теоретичне обґрунтування і стало вивчатися в різних аспектах в розділах загального мовознавства, культури мовлення, в теорії та історії літературних мов.

Найбільш ґрунтовно та широко теорія норми розроблялась у вітчизняній традиції (І. П. Білодід, М.А. Жовтобрюх, В.М. Русанівський, М.М. Пилинський, А.П. Коваль), в роботах російських мовознавців (Л.В. Щерба, Г.О. Винокур, В.В. Виноградов, Ф.П. Філін), празьких (Л. В.

Матезіус, Б. Гавранек, Л. Єдлічка), німецьких дослідників у галузі мови (Д. Неріус, П. фон Поленц, Й. Єрден).

М.М. Пилинський дав найбільш повне визначення мовної, літературної норми.

Норма літературної мови – реальний історично зумовлений і порівняно стабільний мовний факт, що відповідає системі і нормі мови і становить єдину можливість або найкращий для конкретного випадку варіантів, відібраний суспільством на певному етапі його розвитку із співвідносних фактів загальнонародної (національної) мови в процесі спілкування» [3, 94].

Ядром літературної (мовної) норми є стилістично нейтральні, переважно загальноновживані мовні явища. Однак для визначення нормативності мовного факту чи явища необхідні певні передумови. Ними можуть бути: 1) відповідність даного явища структурі мови; 2) масове та регулярне відтворення цього факту в процесі комунікації; 3) суспільне визначення та схвалення відповідного явища в якості нормативного.

Норми літературної мови закріплюють традиції, культурні здобутки минулого і водночас регулюють використання не тільки усталених правил, а й появу нових у процесі мовленнєвої діяльності людей.

Отже, щоб говорити правильно, треба насамперед добре знати структуру мови, бо саме нею зумовлюються діючі норми. Але говорити правильно ще не означає говорити добре – для доброго мовлення необхідне й уміння відібрати в конкретній ситуації спілкування найбільш доречний, стилістично і експресивно виправданий варіант (якщо він існує) літературної норми.

Нормативність – це історичний процес. Він свідчить, що українська літературна мова підпорядкована складній системі правил, врахування яких для кожної освіченої людини є обов'язковим. Такі правила шліфуються в процесі мовного спілкування. Але, усталившись, та чи інша норма літературної мови діє як обов'язкова: кожен носій мови повинен вживати українську лексику, дотримуючись існуючої системи відмінювання іменників, особливостей дієвідміни, правил сполучення слів у реченні.

Граматичні (морфологічні і синтаксичні) норми визначають літературний статус певної словоформи, словосполучення і речення.

Ці норми вимагають дотримання правил формотворення семантичних зв'язків між словами, правил розміщення слів у реченні, вираження різних відношень між частинами складного речення.

Стилістичні норми визначають способи найбільш досконалої реалізації змісту і форми висловлювання. Вони регулюють функціонування мовних одиниць у текстах різних стилів мовлення. Ці норми ще кваліфікуються як функціонально-мовленнєві.

Наші спостереження уроків української мови і літератури та інших занять, бесіди з учнями, аналіз учнівських олімпіадних робіт, контрольних та наукових робіт Малої академії, систематичне ознайомлення з якістю усного і писемного мовлення учнів, крім, звичайно, позитивних якостей, дають змогу визначити типові мовленнєві помилки, що порушують норми мовлення.

В усному і писемному мовленні студенти нерідко стикаються з різними синтаксичними труднощами, як от:

- складні випадки керування:
- іменників (пам'ятник Франкові, характеристика Петренка, на Петренка);
- прикметників (характерний для кого? для чого? властивий – кому? чому?);
- дієслів (опанувати – що? оволодіти – чим?);
- варіанти керування (сповнений – чого? чим? дорогий – кому? для
- кого? багатий – на що? чим? не читав книжку – не читав книжки; пасу коней, коні);
- узгодження присудка з підметом, який виражений кількісно-іменними сполученнями (багато студентів не з'явилось);
- узгодження прикладок – географічних назв (у місті Києві, до міста Львова, але в соціалістичній Республіці В'єтнам);
- узгодження означень у сполученнях типу три великі кімнати – три великих кімнати та ін.

Із синтаксичних помилок слід, насамперед указати на неправильну побудову дієслівних словосполучень, до чого спричинює хибна аналогія з відповідними конструкціями російської мови. Каменем спотикання тут здебільшого є сполучення з прийменником *по*: „по закінченні університету” (замість *після закінчення*), „по дорученню” (зам. *на прохання*), „по цій причині” (зам. *з цієї причини*), „по українській мові” (зам. *з української мови*).

Наприклад, прийменник *по* в українській мові вживається не з давальним відмінком, як у російській мові (*по областях, по селах, по полях*), а з місцевим відмінком (*по областях, по селах, по полях*) або взагалі без прийменника (*областями, селами, полями*). Іноді можна почути й таке:

„розкажи за школу” (зам. *про школу*), „що можна сказати за авторський вечір” (зам. *про авторський вечір*), „письменник зображує (малює) про щось” (зам. *письменник зображує (малює) щось; говорить, розповідає про щось*), „доповідач докладно зупинився про роботу” (зам. *доповідач розповів про роботу*), „категорично не можу” (зам. *категорично забороняю; зовсім, ніяк не можу*), „грає велике значення” (зам. *має велике значення*), „має важливу роль” (зам. *відіграє важливу роль*). Слід звертати увагу на звороти з прийменником *завдяки* („завдяки хворобі” зам. *через хворобу*, „завдяки несерйозному ставленню” зам. *через несерйозне ставлення, хоч виконав завдання завдяки твоїй допомозі*).

Причиною багатьох помилок у використанні прийменників є неврахування того, що дієслова керують одними й тими самими іменниками по-різному, за допомогою різних прийменників („одружитися на Олені зам. *Одружитися з Оленою*; „переслати по пошті” зам. *переслати поштою*; „враження про фільм” зам. *враження від фільму*”).

Також слід вказати на:

- порушення норм узгодження між головним і залежним словом („навколо золоті колосся”);
- порушення норм керування („кожен був сповнений гордості” зам. *гордістю*);

[Помилки в керуванні це, як правило, результат перехресних дій історичних та діалектних традицій, впливу ділового стилю та інших мов. Часто причиною помилок цього типу є змішування прийменникових конструкцій, а також вплив аналогії, коли те або інше дієслово підмінюється його синонімом без урахування особливостей керування. Інколи можна почути : „Марійці не було в чому одягнутись” зам. *не було в що одягнутись*.]

- порушення норм узгодження між підметом і присудком („студентство також допомагають нам” (зам. *допомагає*); „батько з сином стояв” (зам. *стояли*);
- неправильну побудову конструкцій з однорідними членами речення („вона зацікавилася і полюбила майбутню професію” (зам. *вона зацікавилася майбутньою професією і полюбила її*);
- займенникове дублювання підмета („Тарас Шевченко, він є основоположником української літературної мови і літератури”);
- неправильну побудову конструкцій з дієприкметниковим зворотом („Захоплена дівчина картиною, ділилася враженнями з подружками”);
- неправильну побудову конструкцій з дієприкметниковим зворотом.

[Згідно з сучасними мовними нормами в реченнях із дієприслівниковим зворотом дія, названа присудком, і дія, визначена дієприслівником, обов'язково мають виконуватися одним суб'єктом. Помилки здебільшого трапляються тоді, коли суб'єкти цих двох дій в описуваній у реченні дійсності різні, напр.: „Готуючи альманах „Вітрила”, нашу увагу привернув своїми оповіданнями прозаїк Володимир Винниченко”.

Інший вид помилок з дієприслівниковим зворотом трапляється тоді, коли в реченні наявні дві дієслівні форми, яким дієприслівниковий зворот може синтаксично підпорядковуватись, напр.: „І в наші дні віруси приховують у собі загрозу, яку не завжди можна передбачити, викликаючи десятки інфекційних захворювань”.]

Важкою помилкою є порушення синтаксису усного і писемного мовлення студентів є надуживання однотипними реченнями, що стоять поряд, зокрема підрядними та ще й з однаковими сполучниками і сполучними словами (*що, щоб, коли, котрий, які* та ін.) або дієприкметниковими чи дієприслівниковими зворотами, порівняннями та ін. Типовою помилкою є змішування прямої і непрямої мови. Виявляється ця помилка у тому, що підрядне речення містить елементи прямої мови (форми особових займенників і дієслів). (У своєму виступі Нестеренко І.О. висловив обурення діями голови профкому, що як же ви можете порушувати чергу на отримання квартир і що тепер у мене немає сумнівів у вашій непорядності.)

Часто студенти припускаються помилок в інтонуванні розповідних, питальних, а також окличних речень, паузою не відділяють речення одне від одного. Щоб запобігати помилкам, треба наголошувати студентам на тому, що під час промовляння розповідних речень голос спочатку підвищується, потім робиться невелика пауза, а в кінці речення голос знижується. Інтонація питального речення має свої особливості. Зокрема, найбільшою силою голосу (логічним наголосом) виділяється те слово, яке показує про кого або про що запитується в реченні (*Сьогодні відбудеться олімпіада з української мови? Сьогодні відбудеться олімпіада з української мови? Сьогодні відбудеться олімпіада з української мови?*).

У спонукальних реченнях інтонація добирається так: якщо висловлюється вимога або наказ, то голос звучить вище, а коли порада або прохання – нижче.

Окличні речення виражають емоційні переживання того, хто говорить, і вимовляються з окличною інтонацією.

В усному мовленні між простими реченнями у складному треба робити невелику паузу. У кінці кожного простого речення, крім останнього, голос треба підвищувати, і лише в кінці складного речення – понижувати:

Знову сяє сонце, співають, лунко

б'ється в грудях серце (*В. Малюк*).

Важливо дотримуватись правильної інтонації в реченнях з прямою мовою і в діалогах. Щоб запобігати помилкам, треба пам'ятати, що пряма мова вимовляється підвищеним тоном, а слова автора – зниженим і прискорено.

Збагаченню мовлення студентів, зокрема синтаксичними, що уточнюють, увиразнюють мовлення, сприяє вдумливе, осмислене читання художньої літератури. Аналіз писемного мовлення та усних виступів студентів свідчать про загалом невисокий рівень їхніх стилістичних умінь і навичок. До недоліків стилю відносимо не будь-який невдалий вираз чи мовленнєву неправильність, що суперечить гарному, злагодженому стилеві, а, як того вимагає сучасне розуміння функціональної стилістики, - насамперед те, що веде до порушення стильової єдності тексту, коли в ньому вживаються слова і фразеологізми, властиві переважно іншому стилеві (або стилям). Основні недоліки стилю пов'язані із невиправданим повторенням тих самих слів і зворотів, яке створює звукову одноманітність мовлення з передачею одного і того ж по-різному, що спричиняється до розглянутості тексту, нарешті, із словесною пишномовністю, яка приводить до удаваної красивості мовлення.

Серед стилістичних помилок найпоширеніші ті, що стосуються:

- невмотивованого використання в одному стилі мовних засобів, що характерні для іншого стилю;
- зловживання лексикою і фразеологією ділового стилю (канцеляризм) або спеціальними термінами у текстах наукового стилю;
- невмотивованим вживанням нелітературної лексики (діалектизми, просторічні слова, архаїзми та ін.);
- стилістично невиправданим вживанням експресивних засобів, що створює зайву, інколи фальшиву емоційність.

Свідченням багатства української мови є різноманітність мовних засобів усіх рівнів. Великий вибір варіантів надає мовцям синтаксис. Необхідно навчитися правильно вибирати ті конструкції, які забезпечують найточніше висловлення певної думки і якнайкраще відповідають конкретній ситуації мовлення.

Засвоєння норм літературної мови – тривалий процес, який починається з дитинства, а вивчення й застосування функціональних можливостей мови триває впродовж усього свідомого життя.

Отже, щоб досягти високої мовленнєвої культури, необхідно:

- 1) шанувати мову, якою спілкуєшся, і людей, з якими спілкуєшся;
- 2) багато читати – творів різних стилів, майстрів індивідуального художнього стилю, читати вдумливо, прагнучи до системності у підборі літератури;
- 3) постійно тренувати пам'ять, удосконалювати навички логічного мислення, ніколи не припиняти процес пізнання;
- 4) бездоганно засвоїти лексичні, граматичні, орфоепічні норми літературної мови, її правила, користуватися ними осмислено, творчо, володіти навичками відбору мовних засобів;
- 5) постійно стежити за новою довідковою літературою (словниками, правописними збірниками, довідниками) з метою корекції набутих раніше знань відповідно до вимог часу;
- 6) критично (і творчо) ставитися до написаного і промовленого слова звіряючи його з кодексами норм і з практикою визнаного (і визначного) зразка (письменника, лектора, учителя і т.д.).

Тому молодь, закінчивши будь-який навчальний заклад, повинна вміти реально визначати рівень і критично оцінювати якість свого мовлення, мати бажання і вміння усувати помилки, використовуючи різноманітні словники, довідники, популярні лінгвістичні видання, постійно збагачувати свою пам'ять різними виражальними засобами мови, підвищувати мовленнєву культуру.